

Історіографія культури України в роки незалежності

У статті аналізуються джерела та література з питань історії культури сучасної України. А саме, розглядаються питання вивчення еволюції української культури в перші роки побудови незалежної держави.

Ключові слова: культура, історія культури, культурна політика, сфера культури, інфраструктура культури.

В статье анализируются источники и литература по вопросам истории современной культуры Украины. А именно, рассматриваются вопросы изучения эволюции украинской культуры в первые годы становления независимого государства.

Ключевые слова: культура, история культуры, культурная политика, сфера культуры, инфраструктура культуры.

The source and the literature of the questions of the cultural history of modern Ukraine are analyzed in the article. The questions of the studying of the Ukrainian literature evolution during the first year of independent state are researched.

Key words: culture, history of culture, cultural politics, sphere of culture, infrastructure of culture.

Постановка проблеми. Вивчення історії культури сучасної України у перше десятиліття її незалежності ускладнене, перш за все, близькістю у часі подій та процесів, що вивчаються, та іноді і продовжуються сьогодні. Історіографія даної тематики тільки формується, вона у більшості випадків ще не є історіографією у класичному розумінні цього слова, коли визначилися школи, періоди дослідження проблеми, основні досягнення, достоїнства і недоліки праць представників різних поглядів тощо. На висновки тих чи інших авторів, що писали про історію культури України 1991–2001 рр., впливали не стільки наукові концепції, скільки ідеологія, бурхливі політичні події, шок кризи та міфи державотворення. Тому історіографія несе на собі всі відбитки повної протиріччя епохи, в яку вона створювалась, – епохи перебудови: «розбудови державності» чи її «руйнації», створення нової культури чи її

занепаду. Складність подальшого аналізу зумовлена й тим, що у надрах новітньої історіографії формуються й елементи методології, концептуального погляду на перебіг подій. Не існує, у більшості, чисто історичних досліджень чи чисто методологічних праць. Дослідники, громадські діячі або діячі культури змішують ці два завдання, у пошуку пояснень причин не кращого стану національної культури вдаються і до фактологічних екскурсів, і до методологічних роздумів.

Аналіз актуальних досліджень. Отже, культура України перших десяти років незалежності розглядалась в різних контекстах і з різного приводу економістами, політологами, соціологами, філософами, культурологами тощо. Про культуру чи окремі її ланки, їх проблеми чи досягнення писали і самі учасники процесу – політичні та громадські діячі, аналітики державних структур, освітяни, діячі культури. Найменший відсоток робіт, висловлень с приводу розвитку сучасної української культури

належить, як це не дивно, саме історикам (Дуже характерною у цьому плані є інформація, яка міститься у систематичному покажчику УІЖ за 1987–2001 рр. [14]). [8, С. 107–109].

Якщо надати цьому масиву робіт хоча б первинної класифікації, то у якості критеріїв типологічного розподілу наявної наукової, науково-публіцистичної, аналітичної літератури слід використовувати: 1) ступінь узагальнення проблеми, тобто розподілити роботи на такі, що є узагальнюючими, або, з іншого боку, присвячені конкретним галузевим чи регіональним проблемам розвитку культури; 2) хронологічну ознаку, тобто на роботи, написані у досліджуваній період, та роботи що вийшли саме з приводу відзначення десятиріччя незалежності і після цього, а також роботи, які з'являються після закінчення президентства Л.Д. Кучми; 3) в якій галузі науки, з якого приводу і на якому методологічному підґрунті була підготовлена та чи інша робота.

Метою статті є огляд літератури з питань історико-культурологічної еволюції культури України перших років незалежності. При цьому, відповідно до поставленої мети, основним завданням огляду літератури є виявлення прогалин, не досліджених питань трансформації української культури в роки незалежності.

Виклад основного матеріалу. Таким чином, безпосереднє відношення до теми, що вивчається, мають спеціальні аналітичні огляди, підготовлені колективом Центру культурних досліджень Міністерства культури України в Києві. Перший такий огляд, загальним обсягом у сорок сторінок, вийшов друком у 1995 р. [11]. Дискретність викладення матеріалу, відсутність посилань, перенасиченість цифрами та фактологічним матеріалом дозволяють без сумніву віднести це видання саме до аналітично-оглядового жанру. В цій роботі чітко висвітлені особливості управління культурною сферою у середині 1990-х, її підпорядкування, функції основних органів державної влади, суб'єктів формування культурної політики [11, С. 17–20]. Надано докладну інформацію про стан інфраструктури культурної сфери у відповідних її галузях: кінематографії, телебаченні, радіо, рекламі, охороні пам'яток та музейній справі, видавничій та бібліотечній справі, театральному, музичному, виконавському мистецтвах тощо [11, С. 20–34].

Наступний аналітичний огляд культурної політики в Україні, підготовлений УЦКД майже тим самим колективом авторів вийшов друком у 2007 р. Це докладна та змістовна колективна наукова робота, яка тільки за формальними ознаками не може кваліфікуватися як монографія [6]. Деякою мірою, за структурою, вона подібна попередньому оглядові 1995 р., але змістовніша, більша за обсягом, містить ґрунтовні висновки авторів за розділами, є результатом кращого розуміння ситуації, яка склалася у сфері культури. Зумовлено це, вочевидь, об'єктивними факторами: накопиченням нової інформації, самим змістом історичних подій, які відбувались між 1995 та 2007 рр. та проілюстрували, заперечили або (в цілому) підтвердили висновки огляду 1995 р. В цілому, можна визначити, що автори огляду підкреслюють хоча і складний, але вільний та різноманітний розвиток різних напрямків культури, перш за все, мистецтва. Найбільші складнощі залишалися у видавничій справі та кіномистецтві. Тут головною залишалася проблема фінансування культури. Ті напрямки, які фінансувалися державою майже на сто відсотків, – музейна справа, бібліотеки дуже повільно, але все ж виходили з кризового стану, виявляли тенденції до самовідтворення та саморозвитку. Ці процеси відбувалися в умовах деякого покращення бюджетного фінансування на кінець досліджуваного періоду [9, С. 25–37; 10, С. 34–43].

В історичному дослідженні ректора Харківської державної академії культури доктора історичних наук В.М. Шейка, присвяченому загальному перебігу історії української культури, її новітній етап розвитку у 1991–2001 рр. розглядається коротко у невеличкому підрозділі [16]. Тут не стільки досліджується наявний стан речей, перебіг подій, джерела, управлінські структури, культурна політика державних органів влади та законодавча база, скільки викладається авторський погляд на основні тенденції сучасного культурного розвитку України [8, С. 114]. Автор констатує наявність семи основних чинників такого розвитку (на 2001 р.). З його погляду це: 1) велика, розвинена, та, водночас, застаріла і закостеніла інфраструктура культури, звикла до бюджетного фінансування та непридатна у більшості випадків до існування у нових економічних умовах; 2) з одного боку простежується руйнація державної системи

культурної сфери, байдужість посткомуністичної номенклатури до культури як політичного та ідеологічного чинника, з іншого – поява деяких нечисленних елементів недержавної інфраструктури культури в галузях шоу-бізнесу, мас-медіа, образотворчому мистецтві.

Серед досліджень узагальнюючого характеру необхідно назвати і статтю докторів філософських наук Є.І. Суйменко та О.М. Семашко, присвячену аналізу культурного життя України саме в період соціально-економічних перетворень перших років незалежності [12, С. 322–335]. Автори підкреслюють, що переломна суть існування нашого суспільства характеризувалася тим, що соціальна і культурна ситуація породжувала нову соціокультурну реальність, яка визначалася новими відносинами не тільки у виробництві, а й у галузі культури, зміною системи її цінностей, умов функціонування та розвитку, відродженням національної культури, кризою у роботі багатьох закладів культури і дозвілля [12, С. 323]. Наведені в статті результати соціологічних досліджень, конкретні дані та висновки, дозволяли авторам оцінювати основні напрямки культуротворчих процесів, результат змін у соціальній сфері та сфері культури, які відбулися у середині 1990-х рр. Це, перш за все, дегуманізація та «вестернізація» культури, зміна форм дозвілля на пасивні та стійка тенденція до їх деградації, матеріально-фінансова диференційованість населення, що призводила до недоступності окремих галузей культури тим чи іншим групам людей.

Безумовно, узагальнюючу складову має колективна праця «Культура в законі», присвячена докладному аналізу правової бази української культури [5]. Автори стверджують, що на момент написання роботи (1998 р.) основним правовим документом, який окреслював напрямки та засади культурної політики, лишалися «Основи законодавства про культуру», ухвалені Верховною Радою у 1992 р. Цей документ з їх точки зору є внутрішньо суперечливим. Так, з одного боку, проголошені ним принципи культурної політики держави та пріоритети у розвитку культури відповідають стандартам демократичного суспільства. Але, з іншого боку, зміст розділу IV «Фінансування і технічне забезпечення культури» свідчить про те, що реально «Основи» зорієнтовані на бюджетне утримання сфери культури і

мистецтва. Але гарантувати на утримання культури не менш ніж 8% від національного доходу було у всякому випадку необачливо. Таких показників не змогла досягти жодна економічно благополучна держава. Тим більше недосяжними вони виявилися для кризової економіки України [5, С. 7–8].

В дослідженні «філософії» системних реформ в Україні І.П. Бідзюри є підрозділ, присвячений вивченню здобутків і проблем культурної політики [1, С. 117–125]. Сама назва цієї праці свідчить про те, що автор обстоює думку про наявність системного та планового реформаторського підходу держави до модернізації усіх галузей суспільного життя. Але таке твердження не відповідає ні дійсності, ні поглядам більшості дослідників цієї проблеми. Навіть там, де мова йде про культуру, автор обмежується переліком культуротворчих декларацій з «Основ законодавства про культуру», галузевих законів, прийнятих Верховною Радою у 1995–1997 рр. («Про музеї та музейну справу» 1995, «Про бібліотеки та бібліотечну справу» 1997, «Про кінематографію» 1998 тощо). З його точки зору «зміст основних законодавчих актів України щодо визначення соціальної ролі культури, її місця в суспільному житті, культурного розвитку людини в цілому відповідає європейським стандартам, розкриває концепцію державної культурної політики, відповідно до якої культура виступає засобом інтеграції українського суспільства» [1, С. 118]. Втім аналіз статистичних даних стану різних галузей культури свідчить про скорочення діючої інфраструктури, зменшення послуг або їх попиту, падіння глядацької активності населення, інші негаразди. Все це примушує І.П. Бідзюру зробити висновок про те, що соціально-економічні та політичні зміни суттєво вплинули на кількість закладів культури та якість їхньої діяльності. Автор констатував, що проголошені ідеї та гасла національного культурного відродження не отримали достатнього матеріально-технічного забезпечення. Більше того, сфера культури, науки, освіти загалом стала фінансуватися значно гірше, ніж у несприятливі для неї радянські часи [1, С. 121].

І.В. Довжук, вивчаючи «перші кроки» культурного життя в незалежній Україні, вважає найбільшим його здобутком у 1990-ті рр. ліквідування будь яких перепон на шляху розвитку національної культури. Він вважає, що

культурний процес цього часу характеризується трьома основними чинниками. По-перше, з його точки зору, в умовах економічної кризи відбувся процес якісно нового культууроутворення. По-друге, важливу роль у культурному розвитку відіграло активне повернення забутих або заборонених культурних цінностей. Невід'ємною частиною культурного фону стає культура діаспори. Поступово відроджується духовно-церковна культура. По-третє, наполягає дослідник, відбувся процес утвердження національних пріоритетів, що вимагає національної ідентифікації, розширення функціонування державної мови, українізації всіх сфер суспільного життя, насамперед культурно-ідеологічної [4, С. 404].

Державницьке «позитивне» бачення зрушень у культурній сфері демонстрував і один з міністрів культури досліджуваного періоду Д. Остапенко. Він вважав, що державою було зроблено ряд важливих кроків у справі реформування системи організації культурного життя, визначено пріоритети державної політики в галузі, зроблено максимально можливе для збереження й підтримки центрів духовного життя, розроблено Концептуальні напрями розвитку української культури. Міністр високо оцінював названу концепцію, в якій дійсно було визнано, що культура українського суспільства – важливий чинник системи національної безпеки. Д. Остапенко наголошував, що протягом останніх років були зроблені важливі кроки в справі формування нової структури культурної сфери, подолання залишків тоталітаризму, розвитку демократичних засад, пріоритетності загальнолюдських цінностей [7, С. 4–5].

Категоричну незгоду із подібними надто оптимістичними оцінками результатів розвитку української культури за часів незалежності оголосив професор Гарвардського університету Григорій Грабович. Він визначив низку суттєвих проблем, що супроводжували існування сучасної української культури та потребували негайного вирішення. Так, і це основне з його точки зору, окрім фасадної незалежності з її органами влади, зовнішньою політикою та іншими атрибутами, паралельно, існувала «прихована реальність, яка полягає у тому, що сьогоднішня

Україна – продовження України радянської². В усіх відношеннях, що мають хоч якесь реальне значення – особливо у відношенні інституцій, кадрів, цінностей, стилю культури... – радянський період і його практика залишаються в основі своїй незмінними.» [13, С. 268].

Від категоричних оцінок позиції держави в галузі культури застерігав і відомий літературний критик, а деякий час і міністр культури України – І. Дзюба. Він писав про те, що, як відомо, і досі (на кінець 1990-х рр.) цілісної концепції національної культури і національної культурної політики не існувало. Та справа стоїть набагато складніше, бо концепція – це не просто декларація. Концепція – це глибока наукова праця, яка має спиратися на всебічне дослідження ситуації, починаючи від статистичних аспектів і закінчуючи теоретичними. Тож фактично це потребує не просто великої наукової роботи, а об'єднання зусиль багатьох фахівців і, звичайно, певного часу [3, С. 28].

У свою чергу, український дослідник В.Г. Чернець, вивчаючи динаміку культуротворчих процесів в Україні у перше десятиріччя незалежності, прийшов висновку, що тут є ряд суперечливих проблем, які знайшли неправильну орієнтацію серед частини фахівців саме в період обґрунтування ідеології незалежної України. З його точки зору ототожнення духовності і релігії є помилковим, ці поняття не збігаються, перше – значно ширше, і релігія є лише часткою у складній структурі духовності. Проблема співвідношення духовності і релігії вимагає постійної теоретичної уваги і корегування ще й тому, що в сучасній українській теорії спостерігається помилкове ототожнення релігії і моралі [15, С. 73–75].

Висновки. Таким чином, аналіз історіографічного надбання попередників дозволяє визначити основні, найсуттєвіші проблеми вивчення розвитку культурної сфери України у період 1991 по 2001 рр. За ідейною тенденцією розглянуті роботи поділяються на дві нерівномірні групи. Перша походить від представників правлячої верхівки, обслуговує інтереси державницьких структур та, переважно, ідеалізує ситуацію в сфері культури, замовчує

² З останньою думкою повністю згодні і луганські дослідники Е.В. Віленська, Е.О. Дідоренко та Б.Г. Розовський [2, С. 11].

недоліки, перебільшує досягнення, дивиться на реальність крізь «рожеві окуляри». Якщо в працях представників цього напрямку є критика, то вона губиться у незчисленному перелікові пунктів, параграфів, «маніловських» вирішень існуючих проблем, які створюють ілюзію діяльності та дієвості тих чи інших рішень, програм, постанов тощо.

Інша, переважаюча група праць, має загострено критичне спрямування, аналізує проблеми та питання, які дійсно виникли у сфері культури в нових соціально-економічних умовах та призвели до важких та навіть катастрофічних наслідків. Більшість авторів, представників відповідних галузей культури, розповідає про жахливий стан своєї галузі, нестачу коштів, бідкування працівників культури. На підтвердження цього представники соціології, політології, культурології надають об'єктивні дані стану речей в окремих галузях та спроби аналізу причин такого стану речей. Більшість вказує як на вагомні чинники на: 1) економічну кризу; 2) відсутність свідомої та послідовної державної політики в культурній галузі; 3) конкуренцію з боку культурної інфраструктури економічно потужних держав, уніфікацію культури, її примітивізацію та люмпенізацію.

Втім, як слідує з попереднього історіографічного аналізу, актуальним залишається завдання саме історичного комплексного аналізу умов існування культури у перше десятиліття незалежності України, вивчення, на підставі різноманітних джерел, соціальних, економічних, політичних чинників її розвитку, та закономірностей і конкретних проявів діяльності держави, їх структуризація та класифікація. Це має призвести до формування більш об'єктивного, повного та системного погляду на стан речей у сфері культури, її реформування та його наслідки у досліджуваній період – 1991–2001 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бідзюра І.П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть / І.П. Бідзюра. – К.: Навчальна книга, 2004. – 189 с.
2. Виленская Э.В. Постсоветское реформирование: Западные образцы и украинские реалии. Монография / Э.В. Виленская, Э.А. Дидоренко, Б.Г. Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 1998. – 120 с.
3. Дзюба І. До концепції розвитку української культури / І. Дзюба // І. Дзюба. Між культурою і політикою: Зб. Праць. – К.: Вид. «Сфера», 1998. – С. 28–37.
4. Довжук І.В. Нариси історії культури України: до кінця ХХ ст. / І.В. Довжук. – Луганськ: Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2007. – 508 с.
5. Культура в законі: стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / за ред. О. Гриценка. – К.: УЦКД, 1998. – 104 с.
6. Культурна політика в Україні: аналітичний огляд / О.А. Гриченко, Г.О. Андрес, І.С. Булкіна та ін.; ред.-упоряд.: О.А. Гриченко: Укр. центр. культ. дослідж. – К.: УЦКД, 2007. – 160 с.
7. Остапенко Д. Культурна політика: аспекти розвитку / Д. Остапенко // Українська культура. – 1998. – №6. – С. 4–5.
8. Приходько Г.В. Культура України: минуле і сьогодення (огляд літератури) / Г.В. Приходько // Культура України: Зб. наук. пр. Вип. 13. Мистецтвознавство. Філософія / Харк. держ. акад. культури; Відп. ред. М.В. Дяченко. – Х.: ХДАК, 2004. – С. 107–116.
9. Розподіл видатків Державного бюджету України на 2000 р. Додаток №2 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 р.» // Офіційний вісник України. – 2000. – № 11. – С. 25–37.
10. Розподіл видатків Державного бюджету України на 2001 р. Додаток №3 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 р.» // Офіційний вісник України. – 2000. – № 52. – С. 34–43.
11. Стан культурної сфери та культурної політики в Україні: Аналітичний огляд. – К.: УЦКД Міністерства культури, 1995. – 40 с.
12. Суїменко Є.І. Культурне життя України в період соціально-економічних перетворень: Досвід соціологічних спостережень / Є.І. Суїменко, О.М. Семашко // Національна культура в сучасній Україні. Зб. наук. пр. Голова ред. колегії І.Ф. Курас. – К.: Асоціація «Україна», 1995. – С. 322–335.
13. Українське суспільство на шляху перетворень: Західна інтерпретація / За ред. проф. В. Ісаєва. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 362 с.

14. Український історичний журнал: Систематичний покажчик: 1987–2001 рр. / Уклали: Л.Я. Муха та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 263 с.
15. Чернець В.Г. Україна: динаміка культуротворчих процесів: Монографія / В.Г. Чернець. – К.: Держ. Акад. керів. кадрів к-ри, 2002. – 175 с. – Бібліогр.: С. 167–174.
16. Шейко В.М. Історія української культури: Монографія / В.М. Шейко. – Х.: ХДАК, 2001. – 400 с.